

DALMACIJA U NASTUPU PRVOG SVJETSKOG RATA

UDK:342.78(497.58)“1914“

Primljeno: 22. IX. 2017.

Izvorni znanstveni rad

dr. sc. STANKO PIPLOVIĆ

Kaštelanska 2

21000 Split, HR

U članku se iznose podaci o svakodnevnim događajima u austrijskoj kraljevini Dalmaciji u prvoj godini Velikog rata 1914. godine. Tema do sada nije sustavnije istraživana, a arhivska građa je manjkava i teško dostupna. Stoga su kao glavno polazište za raščlambu uzeti onodobni pisani iskazi u periodskim publikacijama koji su donekle jednostrani pa predstavljaju probleme u objektivizaciji pogleda na vrlo složena zbivanja u jednom kratkom, ali teškom vremenskom razdoblju.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Dalmacija, političko stanje, vojne operacije, društvene prilike, gospodarstvo

PRILIKE UOČI RATA

Stanje u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća bile su donekle uređene. Pokrajina je u okviru Austro-Ugarske Monarhije kao posebna kraljevina. Glavni joj je grad bio Zadar gdje su nalazile glavne državne i pokrajinske ustanove, među njima Namjesništvo, na čelu kojega je od 1911. bio grof Marius Attems.¹ Najviše pokrajinske vlasti bile su Dalmatinski sabor i Zemaljski odbor kao vlada čiji je predsjednik u to vrijeme dr. Vicko Ivčević. Teritorij je podijeljen na 13 kotara. Bile su to najniže državne upravne jedinice, a općine su činile samoupravni sustav.²

To je već vrijeme kada je postojao velik broj političkih stranaka različitih orijentacija koje su se oštro sukobljavale. Najjača je bila Hrvatska narodna

stranka. Pored nje je Stranka prava igrala znatnu ulogu u javnom životu. Među ostalima je i Hrvatska demokratska stranka. Političke borbe bile su žestoke. U općini Kaštel Lukšića održali su se općinski izbori, ali su se autonomaši žalili pa ih je Vrhovno sudište u Beču poništilo. Stoga je Namjesništvo raspustilo Općinsko upraviteljstvo i odredilo da Lovre Biliškov i dalje upravlja do novih izbora. U travnju 1914. održani su novi izbori; upraviteljstvo nije sastavljeno jer je počeo rat i jedan dio vijećnika morao je u vojsku.³

Tada se izdaje više dnevnih listova. Među njima je provladina *Smotra dalmatinska*, glasilo Narodne stranke *Narodni list* pa splitsko *Naše jedinstvo*, katolički list *Dan* i dubrovačka *Crvena Hrvatska*. Stranka prava izdavala je list *Hrvatska kruna*.⁴

Graditeljska je djelatnost bila živa. Država se brinula o popravcima i izgradnji crkava. Dosta se radilo i na prostoru Kaštela. Koncem XIX. stoljeća izgrađena je u Kaštel Kambelovcu nova crkva na mjestu stare, ali su se radovi otegli. Njeno unutrašnje uređenje dovršeno je tek 1914. godine, a majstor Pavao Bilinić sagradio je glavni oltar. Završena je i crkva u Kaštel Gomilici. Nastupom XX. stoljeća počela se u Dalmaciji razvijati industrija, naročito proizvodnja cementa, na širem splitskom području. Tako je pred rat u Kaštel Sućurcu sagrađena tvornica *Dalmatia*, ali su početak njezina rada odgodili međunarodni sukobi. U isto vrijeme grupa poslovnih ljudi iz Splita odlučila je osnovati u Kaštel Gomilici još jednu tvornicu cementa. Pored toga, namjera je bila izvoz tupine, ali je rat omeo ostvarenje i tog plana. Pomorska vlada u Trstu brinula se o održavanju i izgradnji luka. Posebno su uređene obale u Splitu i Gružu, a radilo se i u mnogim manjim primorskim naseljima. Kaštelanska pristaništa bila su zapuštena. Najlošije stanje bilo je u Sućurcu. Godine 1909. određena su u državnom proračunu sredstva za njihovo uređenje pa su radovi počeli 1911. i nastavljeni idućih godina, ali ih je rat prekinuo.

Važan dio dalmatinskog gospodarstva bilo je vinarstvo. Veliku štetu vinogradima nanijela je peronospora. Stoga su se stari nasadi zamjenjivali otpornijom američkom lozom. Ulaskom u rat ponestajalo je radne snage za njihovu obradu. Dosta teško opterećenje za seosko stanovništvo bila je redovina, posebno u nerodnim godinama. Svaka obitelj bila je dužna župniku dati određenu količinu uroda ili novca. Pred rat je u Dalmaciji redovinu plaćalo oko 500 tisuća ljudi. Javljali su se glasovi za njezino ukinuće i za prebacivanje tog troška na državu.

UBOJSTVO FRANZA FERDINANDA U SARAJEVU

U prvom desetljeću XX. stoljeća političke prilike u Europi sve više su se zaoštravale. Od početka 1914. sve je izglednije bilo da će doći do rata između suprotstavljenih vojnih saveza Antante i centralnih sila, naročito Austro-Ugarske i Srbije. Trebao je samo povod. Napetosti su rasle i u Dalmaciji. Početkom 1914. godine došlo je do velikih demonstracija protiv Talijana zbog njihovih pretenzija za istočnom obalom Jadrana.

U toj napetoj situaciji došlo je do kobnog događaja. U lipnju uputio se austrijski nadvojvoda Franz Ferdinand sa suprugom Sophiom u Bosnu na vojne vježbe koje su se održavale kod Pazarića. Stigao je u Trst i odatle je bojnim brodom *Viribus Unitis* doplovio do ušća rijeke Neretve 25. lipnja. Ondje su ga dočekali dalmatinski namjesnik Marius Attems i zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine general Oskar Potiorek. Prekrkali su se u jahtu *Dalmat* do Metkovića gdje ih je narod dočekao pozdravom. Proslijedili su preko Mostara za Sarajevo gdje je na njih 28. lipnja izvršen atentat. Nastala je pometnja.⁵

Mrtva tijela prijestolonasljednika i njegove supruge prevezena su dvorskim vlakom do luke u Metkoviću na rijeci Neretvi. Tu su prenesena na jahtu *Dalmat* koja je isplovila na otvoreno more.⁶ Dočekala ih je flota ratnih brodova, na čelu s drednotom *Viribus Unitis* na koji su preneseni ljesovi. Smješteni su na krmu broda i pokriveni crvenim sagovima. Oko njih su stražarili časnici. U mimoplovu bili su bojni brodovi *Tegethof* i *Zriny*, dvije oklopnjače, tri torpinjere i jahta *Lacroma*. Odatle su otplovili put Trsta. Došli su pred splitsku luku iz smjera Bačvica gdje se brodovlje zaustavilo nekoliko minuta. U tom momentu oglasila su se sva crkvena zvona. Na lukobranu i obližnjem vrtu kuće Katalinića, okupila se masa, državni činovnici, članovi općinske uprave te voditelji svih gradskih ureda i društava. Na ispraćaj je otišao i biskup s klerom pomoliti se i iskazati počast pokojnicima. Za to vrijeme Narodna glazba je svirala tužnu koračnicu.⁷ U gradu je zavladao žalost. Akademsko društvo *Zora* obustavilo je proslavu 50. godišnjice djelovanja radi sućuti. Biskup Antun Gjiwoje odredio je da se u katedrali prirede svečane zadušnice. On je u ime klera i naroda poslao carskoj kancelariji u Beču brzojav sažaljenja.⁸

Taj događaj izazvao je veliko uzbuđenje, nereda pa i javne žalosti. Na dan ukopa 4. srpnja bila je u Metkoviću u crkvi sv. Ilije misa zadušnica koju je predvodio nadžupnik Ivan Ivandić. Prisustvovali su predstavnici vlasti, građanstvo i školska djeca. Nakon toga učenici su otišli u školu gdje im je rav-

natelj Vlaho Dragović održao govor o nadvojvodi i njegovoj supruzi.⁹ Molilo se po mnogim crkvama pa i u židovskom hramu u Splitu uz govor podrabina vjerske općine Levyja.

REPRESIJE VLASTI

Vijest o ubojstvu prijestolonasljednika potpuno je iznenadila stanovništvo Dalmacije. Po crkvama su se održavale mise za pokoj poginulih, organizirali dobrotvorni koncerti. Javno raspoloženje je bilo protiv Srbije i izraženo je masovnim manifestacijama. U Splitu je spaljena srpska zastava, a u Dubrovniku su razbijane trgovačke table ispisane ćirilicom. Morala je uredovati vojska da smiri nered. Nemiri su se proširili i na Kaštela, a slijedili su i prigodom zadušnica u Kaštel Sućurcu. Na Klisu je zavladala opća potištenost.¹⁰ S druge strane, odmah su poduzete oštre mjere po Bosni, Hrvatskoj i Dalmaciji protiv svih, posebno političara, koji su bili jugoslavenski orijentirani, simpatizera Srba i njihovih pomagača.

Već 1. srpnja 1914. godine uhićeni su Ivan Visković i Nikola Jurinović s Visa. Prvi se vratio iz Amerike, a drugi iz Tranzvala. Oni su se u Splitu zaustavili kod vojnog vježbališta i razgovarali s vojnicima kojima je to bilo sumnjivo. Poslije se u Poglavarstvu uvidjelo da nisu krivi pa su pušteni. Uhićen je i đak Trgovačke škole Josip Šimić iz Knina i on je od vojnog zapovjedništva postao sumnjiv, ali je oslobođen. Na 30. lipnja pritvorena su u Splitu dva člana društva *Sokola* iz Beograda u hotelu *Salonae* na povratku iz Knina. Oni su također pušteni pa su prosljedili put Rijeke.¹¹ Slijedile su nove mjere. Uhapšen je kočijaš Pejsalović i predan Državnom odvjetništvu. U splitskom zatvoru bilo ih je 26 iz cijelog okružja i to 18 iz grada i bliže okolice koji su tuženi zbog raznih komentara.¹² U Šibeniku su 27. srpnja zatvoreni i internirani vođe pravaša dr. Mate Drinković, dr. Ivo Krstelj i drugi.¹³ Zadržan je dr. Angjelinović pod istragom za veleizdaju kroz govore. Uhitili su ga žandari 21. srpnja zbog govora što ga je izrekao na Kosovu na Vidovdan prije mjesec dana. Sproveden je u Šibenik u istražni zatvor.¹⁴ Sličnu sudbinu doživjeli su mnogi drugi koji su internirani i progonjeni.

Po Dalmaciji su tražili Cvjetka Popovića i Mehmeda Mesića kao ortake atentatora. S druge strane, vlasti su u izgređima protiv Srba poduzimale mjere njihove zaštite. Tako je u Metkoviću povedena istraga protiv više osoba zbog demonstracija.¹⁵ U Dubrovniku su protesti zapriječeni. Jaki odredi žandara bili su po Rijeci, Gružu, Brgatu i Župi. I u Slivnu kod Imotskoga došlo je do izgređa protiv pravoslavaca.

RASPUŠTANJE DRUŠTAVA

Oštre mjere poduzimale su se i protiv kulturnih i sportskih udruženja. Vlasti su 19. srpnja ušle u prostorije splitskog gimnastičkog društva *Sokola* s njegovom upravom, obavile pretres i raspustile ga. Zabranjena je do daljnega svaka njegova djelatnost, vježbanje na otvorenom i izleti. Razlog je bio prisustvovanje Društva na proslavi na kninskom Kosovu polju. Organi vlasti pretresli su stanove potpredsjednika i blagajnika te još nekih iz *Sokola*.¹⁶

I dnevni je tisak bio na udaru. Na zahtjev policije iz Ljubljane, 19. srpnja lišen je slobode Niko Bartulović, urednik splitskog lista *Sloboda*. Razlog su bila dva protudržavna pisma nađena kod njega prilikom pretresa.¹⁷

POČETAK RATNOG SUKOBA

Među suprotstavljenim silama stanje se sve više zaoštravalo. Austro-ugarski veleposlanik je 23. srpnja predao vladi u Beogradu notu u vezi s istragom o atentatu. Nakon dogovora, koji nije zadovoljio, objavljen je 28. srpnja rat Srbiji.¹⁸ Istog dana u Splitu su plakatima objavljene iznimne mjere. U oružani sukob postupno su se uključile mnoge države na obje strane. Centralne sile u početku su bile nadmoćne, osim na moru.

Ustanove u Dalmaciji izražavale su javnu podršku režimu. Dana 30. srpnja održala se sjednica Općinskog vijeća Splita. Prisustvovala su joj 24 člana u svečanim odijelima. Načelnik Vicko Katalinić je u ime Općinske uprave predložio da se Carskoj kancelariji pošalje izjava odanosti uz želju za pobjedu austro-ugarskog oružja. Odlučeno je formirati odbor za prikupljanje darova Crvenom križu pa je Općina priložila 5000 kruna. Iste večeri glazba Banda cittadina prošla je obalom i varošima, praćena s dosta svijeta i svirala ratne koračnice.¹⁹ Rat je bio potpuno iznenađenje za stanovništvo cijele pokrajine. Na tu je vijest narod u Dalmaciji reagirao s odobravanjem. Smatralo se da će sukob brzo prestati. Po gradovima su nastale manifestacije odanosti caru Frani Josipu I. i Habsburškoj Monarhiji. U Zadru je načelnik dr. Ziliotto objavio proglas, a u Splitu općina ustrojila službu sigurnosti. I u Šibeniku su izbile velike manifestacije. Narod se okupio pred Poglavarstvom. Ipak skup se završio neredom. Masa je obilazila grad i oštetila neke kuće Srba.²⁰

Frankovci su oduševljeno pozdravili rat protiv Srbije. U Kaštelima su organizirali demonstracije, kličući kralju i domovini. Općinsko poglavarstvo u Sućurcu odlučilo je da se njihova obala nazove imenom cara Frane Josipa I.

Krajem kolovoza 1914. proslavljen je carev rođendan, veličane su ratne pobjede austrijske vojske nad Rusima.

VOJNE OPERACIJE

Ubrzo se pokrenuo vojni ustroj. Feldmaršal Oskar Potierek imenovan je u srpnju vrhovnim zapovjednikom Bosne i Hercegovine te Dalmacije.²¹ Odmah je počelo novačenje. Mladići su u Dalmaciji mobilizirani i s oduševljenjem su odlazili na frontu. Regruti su s pjesmom i pod zastavama odlazili na bojište. U prolazu narod ih je svugdje srdačno dočekivao i ispraćao. Mase pozvanih mladića obilazile su pjevajući Šibenik i okolicu. I u Omišu ih je ispratilo brojno pučanstvo na čelu s načelnikom Marušićem, a masa svijeta zaposjela je obalu u Trogiru prateći vojnike na brodove uz izraze negodovanja protiv Srba.²² Neke varoške žene iz Splita, koje su se već ranije oprostile od svojih sinova, dočekale su mobilizirane mladiće iz okolice koji su prolazili kroz grad na frontu. Darivale su ih vinom, voćem i kruhom. Poslijepodne vojnici su se ukrkali na veliki parobrod Austro-Amerikane na ratište. Ispratilo ih je mnogo svijeta uz pjesme i ovacije caru i Monarhiji.²³ Regruti iz okolice Splita odlazili su u rat preko tog grada. Iz Sinja je u kolovozu stigla veća grupa 6. kolovoza. Dočekale su ih obje gradske glazbe. Općinska uprava im je na vojnom vježbalištu priredila objed.²⁴

Vijesti koje su stizale o borbama bile su optimistične jer ih je država strogo nadzirala. A o događajima na ratištima moglo se saznati jedino iz službenih izvora, uglavnom preko novina koje su cenzurirane, i pisama vojnika koja su također pregledavana. Dalmatinci su se borili najviše u domobranskim pješadijskim regimentama br. 37, 22 i 23. Ali nedostajalo je redovnih vojnika pa su osnovane jedinice Narodnog ustanka koje se obučavalo da za slučaj potrebe otiđu na bojišnicu. U listopadu su prvi put pregledani njezini pripadnici kako bi se utvrdilo koliko su sposobni za oružje i službu u rezervnim jedinicama. Pregled se odnosio na momke rođene 1878. – 1890. i one koji su do konca 1913. godine bili nađeni nesposobnima. Obveznici Narodnog ustanka koji su stupali u vojne redove trebali su sa sobom ponijeti odjeću, obuću i pokrivače. Na osnovi naredbe središnjih vlasti, pozvane su u rujnu osobe rođene 1892. – 1894. da i one stupe pred komisiju za novačenje s time da će im se poziv za službu odrediti kasnije.²⁵

Stanje na europskim ratištima postajalo je sve teže, borbe su bivale sve krvavije uz mnogo žrtava. Naročito kroz Split i Zadar prolazili su transporti ranjenika koje se upućivalo u bolnice. A također su se vidale kolone ratnih

zarobljenika. U pismima obiteljima vojnici su opisivali prilike u kojima su se našli. Trebalo je osigurati prostore za smještaj i liječenje ranjenika. Kako u bolnicama nije bilo dovoljno mjesta, upotrijebljene su i neke druge zgrade. Tako su u Makarskoj pučka i građanska škola određene kao pomoćne bolnice. Općina Poljica stavila je na raspolaganje vojnoj vlasti prostorije u općinskoj zgradi, bivšem Ilirskom sjemeništu. I vlasnik kuće u tom mjestu Vrčković ustupio je treći kat u tu svrhu.²⁶

U narodu je bilo dosta komešanja, bojazni pa i strahova. Broj stradalih mladića iz Dalmacije bio je velik. Središnje vlasti iz Beča objavljivale su preko mjesnih novina liste poginulih, ranjenih i zarobljenih vojnika. To se činilo s velikim zakašnjenjem i često s nedovoljno podataka bez oznake mjesta iz kojeg su bili i gdje ih je zadesila nesreća. U Splitu su dugački popisi izlagani i na izlozima dućana.

Većih ratnih sukoba nije u Dalmaciji bilo, jedino nešto napada na moru. Odmah na početku ograničena je plovidba morem. Na osnovi naredbe Ministarstva trgovine od 31. srpnja, Pomorska vlada u Trstu, u dogovoru s vojnim vlastima, zabranila je plovidbu uzduž dijela dalmatinske obale između otoka Murtera i Splita, kao i pristajanje u lukama na toj dionici. Isto tako, trgovački brodovi smjeli su u za to odobrene luke uplovjavati samo danju.²⁷

Nadmoćne sile Antante nisu poduzimale veće pomorske akcije na Jadranu, već su se uglavnom ograničile na blokadu Otrantskih vrata kako bi spriječile izlazak austrijske mornarice u Sredozemno more. Već pred izbijanja rata stradala je putnički parobrod *Baron Gautsch*. Unajmila ga je austrijska ratna mornarica od Lloyda u Trstu za prijevoz vojnog pojačanja u Kotor. Vraćajući se natrag na sjever, udario je brod 13. kolovoza u minu i potonuo.²⁸ Jaki sastav francuskih ratnih brodova uplovilo je 17. kolovoza u Jadransko more. Odmah na početku sukoba, ispred Crnogorskog primorja napali su austrijsku laku krstaricu *Zentu* i potopili je 16. kolovoza. Zbog opasnosti na moru, neko su vrijeme obustavljene brze parobrodске linije uzduž obale s Rijekom i Trstom, kao i lokalne plovidbe između kopna i otoka, ali su ubrzo ponovno uspostavljene.²⁹

Nakon manjih okršaja oko Boke kotorske, francuska je flota krenula prema sjeveru i u nekoliko navrata napala pojedina mjesta na obali i otocima. Stoga je, po naredbi s Visa, upravitelj glavnog svjetionika na otoku Palagruži Ante Žunić odmah ugasio svjetlo na vrhu. Nedugo zatim, stigli su pred otočić neki francuski brodovi. Na kopno se iskrcao odred mornara, ali nikoga nisu našli,

jer su se svjetioničari posakrivali pa su brodovi otplovili. Nakon toga stigle su austrijska torpiljarka i parobrod *Delfin*. Ukrcali su žene i djecu te ih sklonili na sigurno, a svjetioničari su demontirali kristalna stakla s tornja i odnijeli ih u Komižu.³⁰

Na 19. rujna brojno francusko brodovlje pojavilo se pred Visom. Bombardiralo je uvalu Smokvicu i svjetionik, oštetiši mu krov.³¹ Njihovi vojnici iskrkali su se na kopno. Ispaljeno je oko 200 hitaca protiv male austrijske vojničke posade koja je čuvala telegrafski kabel. Općini je nametnuta kontribucija na varoš od 50.000 kruna, a dobiveno je samo 25.000. Uzeli su kao taoce načelnika S. Topića i još dvojicu mještana i otplovili za Maltu. Povodom toga, u Splitu su zavladao strah i panika da bi neprijateljska flota mogla doploviti i do tamo. Vojničko zapovjedništvo grada naredilo je uzbunu pa su željeznički vlakovi pripremljeni odvesti u Knin važnije činovnike. Također je naređeno vojničkoj posadi u tvrđavi na Gripana da se premjesti na obalu Bačvica, poluotok Sustjepan i podnožje Marjana te da puca ukoliko bi se neprijatelj pojavio s mora.³²

Neprijateljska flota još se neko vrijeme zadržala u vodama Jadrana. Početkom listopada bila je u blizini otoka Mljeta. Bombardirala je telegrafski toranj u luci Sobra i otplovila. Nekoliko dana kasnije doplovila je sa 30-35 brodova pred Dubrovnik i tu se kratko vrijeme zaustavila. U grušku luku ušlo je 5 torpednih razarača. Od posade nije se nitko iskrcao na kopno, samo je prekinut brzojavni kabel s Mljetom. Na 4. listopada, francuski brodovi bili su kod Grebena ispred Lapada i bombardirali svjetionik na otočiću Daksi. Nakon toga su se udaljili na pučinu.³³ Austrijska mornarica, iako slabija, imala je nekih uspjeha. Tako je obalna baterija koncem godine potopila francusku podmornicu, a njezina je podmornica napala francuske ratne brodove. Ratna mornarica je zaplijenila dva albanska broda na jedra puna streljiva. Na 30. kolovoza dovedena su u luku Gruž i predana kopnenoj vojsci. Tovar je vjerojatno bio određen za Crnu Goru. Na tu povoljnu vijest uputio je austrijski feldmaršal nadvojvoda Fridrik zapovjedniku ratne mornarice admiralu Antonu Hausu čestitku.³⁴

Francusko brodovlje izvelo je još neke manje napade. Drugog studenog uplovila su tri razarača u luku Komiže. Zabilježena je i pojava francuske flote od osam razarača koji su uplovili u luku Visa, dok je 15 brodova vršilo osiguranje izvan luke. Sa zapovjednog broda II. divizionu *Lansquement* iskrcao se čamcem odred od 10 mornara na čelu s jednim časnikom, tražeći da im se oda snaga austrijske posade te da im se predaju signalne postaje na brdu Humu i u Ston-

čici, jer će u suprotnome bombardirati naselje. U isto vrijeme, jedan je razarač bombardirao stara skladišta u Engleskoj luci, a drugi toranj i glavnu zgradu na Stončici. Preplašeni stanovnici pobjegli su iz mjesta. Dosta djece sklonilo se u Split, ali se ubrzo i vratilo. Ono malo austrijskih stražara na vojnim objektima nije se htjelo predati. Napadači su zapalili neka skladišta, naplatili novčanu kontribuciju i otplovili, uzevši sa sobom kao taoce nekoliko mještana.³⁵

Duboki zaljev Boke kotorske, važno pomorsko uporište austrijske ratne flote, bio je dobro osiguran utvrdama pa ga francuska flota nije mogla ugroziti. Njegove obalne tvrđave bile su u studenome više dana izvrgnute bombardiranjem s mora, ali su izdržale.³⁶ Dvije francuske podmornice pokušale su se provući u Boku, ali su spriječene topničkom vatrom. Konačno je francuski zapovjednik shvatio da sve te akcije nisu učinkovite nego i opasne za njegovu flotu i predložio svojoj vladi da se od toga odustane pa se francuski teški brodovi više nisu pojavljivali u Jadranu. Osim što su blokirali austrijske pomorske snage u dobro utvrđenim ratnim lukama Puli i Boki, francusko brodogradništvo nije imalo većih okršaja na Jadranu. Pojedine manje operacije na raznim mjestima bile su samo izraz nadmoćnosti na moru.

Na kopnenom dijelu pokrajine, daleko od glavnih bojišta, vladalo je zatišje. Jedino su se vodile borbe na južnom bojištu na granici Dalmacije s Crnom Gorom. Prilike su ondje bile dosta teške. Neki Dubrovčani pobjegli su iz grada, ali ih se dobar dio uskoro vratio. Međutim, iz Budve su se iselili skoro svi uredi i većina stanovnika u Gruž. Načelnik Kotora Radimiri, nastanjen u Dobroti, nije mogao dolaziti u ured.³⁷ Ratne operacije u tom opasnom pograničnom kraju prisilile su pučanstvo da naglo ostavi svoje domove i imovinu. Često nisu bili u mogućnosti ponijeti ni najnužnije stvari. Neki su se sklonili u drugim sigurnijim dijelovima Dalmacije, a drugi su otišli i dalje. Država nije bila u mogućnosti starati se o njima, a približavala se zima. Trebala je brza pomoć kako bi im se ublažile nevolje. U tu svrhu je pri Namjesništvu u Zadru ustanovljen *Pripomoćni ured za dalmatinske bjegunce*, pod upravom Leopolda Golfa. Preko njega su se prikupljali doprinosi u robi i novcu. Dio izbjeglica iz južne Dalmacije smjestio se u Zadru. Da bi im olakšali boravak izvan domova, zauzimanjem odbora pod predsjedavanjem savjetnika Golfa, priređeno je na Badnju večer u zakloništu okupljanje oko drvca. Na 19. studenoga došlo je iz nekih sela Boke u Split oko 200 izbjeglica. Nekoliko obitelji iz Budve nastanilo se u Splitu. Očekivalo se da će ih još doći.³⁸

Na južnoj fronti položaji su bili potpuno stabilizirani. Neprijatelj je koncem godine na više mjesta pokušao prodrijeti na teritorij Austrije, ali je odbačen topovskom vatrom. Međutim, uvjeti života stanovnika na tom borbenom poprištu bili su dosta teški. Upravitelj kotarskog poglavarstva Giuppanovich uspio se dogovoriti s vojnim vlastima da težaci izoru neka polja određena za ratne potrebe, a opskrbljivala su obitelji koje su se morale iseliti iz ugroženih područja. Odobreno je ribarenje. Otvorene su škole gdje je to bilo moguće. S druge strane, u gradu su skinuti svi ćirilični natpisi i zabranjeno je isticanje srpskih zastava.³⁹

U prvoj godini rata centralne sile imale su dosta uspjeha. Vodile su se žestoke bitke oko Lavova. Nastupom rujna izvojevana je pobjeda nad Rusima.⁴⁰ U čitavoj Dalmaciji, Kninu, Sućurcu, Poveljima na otoku Braču i drugim mjestima proslavljeni su ti događaji. U Trogiru načelnik je do dugo u noć čekao vijesti o tome i odmah je objavio narodu. Na ulice je izašao svijet koji je klicao caru i vrhovnom zapovjedniku princu Fridriku, a glazba je svirajući obilazila grad. Koncem rujna stigla je vijest o pobjedi njemačke vojske u istočnoj Prusiji. U Dalmaciji, a posebno u Makarskoj, opet je zavlдалo veliko veselje.⁴¹

Na južnom bojištu u Srbiji i Crnoj Gori austro-ugarske čete su napredovale pa su početkom prosinca pod zapovjedništvom pješadijskog generala Liboria Franka zauzele Beograd. Ta vijest u Dalmaciji je primljena s oduševljenjem. Na uspjehu Franku je čestitao namjesnik Matius Attems, predsjednik Dalmatinskog sabora dr. Vicko Ivčević i Općina Splita.⁴² Kako je južni dio Dalmacije bio ugrožen, obišao ga je general topništva i tvrđavni zapovjednik u Trebinju Braun. Na 25. studenoga stigao je u Dubrovnik. Htio je osobno upoznati vojničke sposobnosti tamošnje Narodne straže koja je bila pod zapovjedništvom kapetana Fodermayera. Vježba je izvedena na vojnoj poljani u Gružu i nastavljena u brdu. Sudjelovale su straže iz Gruža, Mokošice, Brgata i drugih mjesta iz okolice.⁴³

DJELOVANJE CRVENOG KRIŽA

Gospodarske prilike bile su složene. Na razne načine pomagalo se siromašnima, udovicama i siročadi poginulih vojnika. U tu svrhu priređivali su se koncerti i prikupljala sredstva. Odmah na početku uključio se austrijski Crveni križ. Pokrajinsko pripomoćno društvo Crvenog križa za Dalmaciju sa sjedištem u Zadru obratilo se već 29. srpnja na humanitarne osjećaje građanima da svatko u tim teškim vremenima doprinese i pomogne onima koji su potrebni.⁴⁴

Apeliralo se na osnivanje mjesnih odbora Crvenog križa koji bi okupili što veći broj osoba sposobnih, uz pomoć liječnika, osnovati bolesničke škole i služiti kao bolničari. Trebalo je nastojati da se nađu prostorije za smještaj ranjenika i bolesnika te organizirati prikupljanje odjeće i namirnica. Čuvanje darovanih predmeta povjereno je članu izvršnog odbora pukovniku Osvaidu Bettuli u Zadru. Ubrzo su u mnogim mjestima osnovani odbori. Tečaje za njegu bolesnih i ranjenih držali su pokrajinski liječnici ravnatelj bolnice u Zadru dr. J. Marčelić i primarijus dr. B. Cernčić u bolnici u Arbanasima. I u sanatoriju dr. Jakše Račića u Splitu vodili su se tečajji za bolničarke. Vodili su ih dr. Račić i dr. Marinković. Obuka je trajala mjesec i pol dana, a pohađalo ju je 130 žena.⁴⁵

Poticajem općinskog upravitelja sastavljen je u Splitu posebni Odbor Crvenog križa.⁴⁶ Počasni predsjednik bio je biskup Vinko Palunko, poslovni voditelj Vicko Katalinić i blagajnik dr. E. Grgić. Stranka prava također je imala svoj odbor na čijem je čelu bio Mrduljaš. Već prvog dana sakupili su 1280 kruna. Proforski zbor sabirao je među kolegama doprinose. Talijani i uprava *Kćeri Marijinih* također su imali svoje organizacije koje su u kolovozu prikupile više od 500 kruna. Tako je 18 članova splitskog Gabinetta di lettura, na čelu s dr. Salvijem, 30. rujna prikupilo 1000 kruna koje su predane kotarskom poglavaru savjetniku Szilvasu.⁴⁷ Organizirale su se i žene u Splitu za njegu bolesnika i ranjenika. Liječnici su im o tome održali više predavanja. Liječnička komora obratila se na sve kolege u Dalmaciji da se pridruže Crvenom križu.

Dana 26. rujna održan je u Zadru pod predsjedništvom namjesnika Attemsa sastanak Zemaljskog pripomoćnog društva Crvenog križa. Prisustvovali su i članovi Gradskog odbora. Sačinjen je program u korist bolesnih i ranjenih vojnika koji su se liječili po bolnicama. U lakšim slučajima bilo im je dopušteno da se vrate kućama dok potpuno ne ozdrave. Da bi im se pomoglo, u Zadru je osnovan Odbor za okrepu sa zadatkom da dočeka i primi vojnike na prolasku i da im u slučaju duljeg zadržavanja osigura hranu i noćenje.⁴⁸ Na poziv Odbora odazvali su se mnogi pojedinci i ustanove iz svih krajeva pokrajine. Među njima su bile zadruge obrtnika gostioničara i mesara, Proforsko društvo, Poljodjelska učiona u Splitu i drugi.⁴⁹

Smještaj i liječenje ratnih zarobljenika i brojnih ranjenih vojnika bio je veliki problem. Stoga je predsjedništvo Pokrajinskog odbora Crvenog križa posredovanjem namjesnika preuzelo vojnu bolnicu u Zadru i uredilo je za te

potrebe. Uprava je povjerena zdravstvenome izvjestitelju dr. Vipaucu. U listopadu bilo je u nju primljeno 780 vojnika.⁵⁰

Osim Crvenog križa, u Dalmaciji su osnovane i druge asocijacije koje su imale karakter pomoći i solidarnosti. Posebno obitelji mobiliziranih muškaraca našle su se u teškoj situaciji. S jedne strane, država nije bila u stanju podmirivati sve izvanredne potrebe, a s druge, izražen je osjećaj zajedništva u nevoljama. U Zadru je organiziran poseban pokrajinski ekonomski ured sa zadatkom rješavanja osobnih gospodarskih, pravnih i drugih poslova časnika i vojnika koji se nisu mogli time sami baviti zbog službe u vojsci.⁵¹

Iznalazili su se i drugi načini sabiranja sredstava za pomaganje vojnika i njihovih obitelji. U tu svrhu u Dubrovniku je do rujna prikupljeno preko 72.000 kruna.

Ratni pripomoćni ured Ministarstva unutrašnjih poslova u Beču (Kriegshilfsbureau) uključio se na poseban način u dobrotvornu i promidžbenu kampanju. Dao je izraditi naročite crno-žute kokarde i raspačavao ih pučanstvu po cijeni od 30 para. Sličnu sabirnu akciju proveo je i Ratni skrbnički ured Ministarstva rata. Pripremio je jednostavne željezne prstene sa slikom cara kao uspomenu na ratnu godinu 1914. Prodavali su se u cijeloj državi. Mogli su se naručiti i u Dalmaciji kod kotarskih poglavarstava i Namjesništva. Zараđeni novci išli su Crvenom križu za skrb ranjenika i udovice poginulih vojnika.⁵²

CRKVA

Katolička crkva uključila se raznim obredima i molitvama za mir, ublažavanje ljudskih patnja i pokoj poginulih. Biskupski ordinarijat u Splitu odredio je da svi svećenici, dok traje ratno doba, imaju nadodati misi molitvu *Tempore belli*. Također je propisano da se u svetačke dane u župskim crkvama izlaže Otajstvo te da se pred njim mole Ruzarje i velike litanije koje se nalaze u Rimskom ritualu. Na 2. kolovoza u Makarskoj je bio svečani blagoslov posade za obalnu obranu koju je predvodio biskup Juraj Carić, a navečer je kinematografsko društvo priredilo predstavu namijenivši čisti prihod Crvenom križu. Zatim je 12. kolovoza u crkvi dominikanaca sv. Nikole u Korčuli priređena zadušnica za nadvojvodu Ferdinanda i njegovu suprugu.⁵³ Na 13. kolovoza bile su izvanredne molitve u Zadarskoj nadbiskupiji. Vodio ih je nadbiskup dr. Vinko Pulišić. U studenome su održane svečane zadušnice u stolnoj crkvi u Dubrovniku za pokoj vojnika. Sudjelovali su predstavnici vlasti i vojske, zapovjedništva Narodnog ustanka i

Narodne straže i mnogo svijeta. Za vrijeme mise pjevao je zbor društva *Gundulić*. U to vrijeme bile su zadušnice i u stolnoj crkvi u Šibeniku.⁵⁴ U rujnu provincijal Franjevačkog reda sv. Otkupitelja potaknuo je svoje redovnike da se zauzmu oko sakupljanja prinosa za Crveni križ. To isto učinio je i župnik u Baćinama Jozo Vukša. Novci su poslani Zemaljskoj pripomoćnoj zadruzi Crvenog križa u Zadru. Nastojanjem žena trećeg reda sv. Dominika u Splitu priređena je 5. studenoga u crkvi tog sveca misa za duše vojnika palih u ratu.⁵⁵

PROGONI NEPOČUDNIH

I kada je izbio rat, nastavljeni su progoni nelojalnih i neprijateljski raspoloženih osoba. Vlasti su odmah uvele stroge mjere protiv svih koji su na bilo koji način bile okrenute slavenstvu. Već 30. srpnja uhićen je u Splitu don Mato Škarica i sproveden u zatvor. Također su zatvoreni dr. Jozo Smodlaka i profesor Stefanini. Iz Hvara je doveden općinski tajnik Giunio u vezi s bombama koje su ondje pronađene. Uhapšen je i Vladimir Reljić Srbin iz Bosne, voditelj trgovine narodnih rukotvorina, dulje vremena nastanjen u Splitu. Isto se dogodilo Vasi Bezbradici, predsjedniku *Srpske sloge*, Anti Ružiću i J. Mataču. Među brojnim lišenima slobode bili su i sudski savjetnici u Dubrovniku I. pl. Grisogono i Viđak. Slijedili su mnogi drugi.⁵⁶

Na 5. kolovoza, posebnim vlakom odvezeno je u Šibenik 20 uhićenih iz splitskog zatvora. Bili su to svi osim onih desetak zatvorenih prva dva dana. Zatim je 10. kolovoza iz iste tamnice još desetak uhićenih u mjestu i okolici sprovedeno također u Šibenik. Među njima iz grada dr. M. Škarica, dr. Gj. Karaman, V. Reljić i Bussic. U noći tog dana ukrcani su u parobrod kao taoci Oskar Tartaglia i dr. G. Tartaglia. Vlast je tih dana izvršila više premetačina po Splitu. Vojnička patrola dovela je nadzornika pošte Božu Hopea iz Šibenika. On je bio među taocima prevezenima željeznicom u Metković gdje su ih izmjenice vodili radi osiguranja na radove.⁵⁷

Provodile su se i dalje istrage i oštre represije protiv sumnjivih osoba projugoslavenski naklonjenih koje su internirane ili zatvarane. U Splitu je uhićen odvjetnik dr. Ivo Tartaglia, dr. Josip Smodlaka, ing. Petar Senjanović te mnogi drugi istaknuti političari.⁵⁸ U Omišu je u kolovozu lišen slobode ugledni profesor Josip Barač koji je bio na odmoru s još nekoliko ljudi.⁵⁹ Koncem srpnja u Makarskoj je zatvorena supruga odvjetnika Bulata, predsjednica srpskohrvatske nacionalističke *Ženske narodne udruge* u Splitu. Episkopu Milošu u Dubrovniku pretresen je stan. Zatvoren je Skrbić, vratar tvornice u Malome Ratu.

U izvanrednim prilikama država je strogo nadzirala djelovanje mjesnih organa samouprave. Dalmatinsko namjesništvo raspustilo je mnoge nepoćudne općinske uprave i u njima imenovala povjerenike koji su dalje vodili poslove. Među takvima su zastupstva Splita, Hvara, Staroga Grada, Paga, Kistanja, Kotora i drugih.⁶⁰ Uprava u Dubrovniku povjerena je Ivanu Celio-Cegi, a u Pagu Gaji Maliskome. Odmah nakon izbivanja rata, 16. kolovoza, naredbom Dalmatinskog namjesništva raspuštena je Općinska uprava u Splitu. U sporazumu sa Zemaljskim odborom, vlast je odredila općinskim upraviteljem Trogirana Franu Madirazzu, umirovljenog poglavara kotara Splita. Kako je bio vrstan poznavatelj upravnih poslova i odlučna osoba, ta vijest je u gradu povoljno primljena. Madirazza je tom prilikom izjavio kako je njegov program red, javno zdravlje i opskrba grada živežnim namirnicama. Na toj je dužnosti ostao tri godine. Našavši općinu Splita u lošem novčanom stanju u kojem je bila već više godina, u teškim ratnim okolnostima bez prihoda od pazara, ribarnice i drugih izvora, s ogromnim zaostacima od poreza, trudio se da je spasi od još većih problema. U teškim prilikama, njegova glavna preokupacija bila je humanitarna. Skrbio je oko rehabilitacije vojnih invalida i rješavao pitanja potpore obiteljima vojnika, a posebno je radio oko podjele racioniranih namirnica stanovništvu.⁶¹ U listopadu, suglasno sa Zemaljskim odborom, vlasti su raspustile općinsko zastupstvo u Kotoru. U studenome je to učinjeno i u Kninu pa je uprava povjerena dr. Alfredu Gioningu.⁶²

Uz početak rata vezani su i neki događaji oko proslave obljetnice Viškoga boja. Naime, 20. srpnja 1866. godine odigrala se pred viškom lukom pomorska bitka između austrijske flote, na čelu koje je bio Wilhelm Tegetthoff, i talijanskog ratnog brodovlja. Nadmoćnog neprijatelja pobijedili su Austrijanci. Iduće godine austrijski mornari podigli su spomenik poginulim drugovima na mjesnom groblju u Visu na poluotoku Prirovu. Kasnije je svake godine obilježavan taj dan. Posebno su velike svečanosti bile na okrugle godišnjice. Tako se kratko vrijeme poslije atentata u Sarajevu navršavala 48. obljetnica. Zacijelo je to bio razlog da je sve učinjeno skromno. Zabilježeno je da su u župskoj crkvi bile uobičajene zadušnice koje je služio nadžupnik S. Bonačić uz asistenciju mjesnih svećenika. Prisustvovali su načelnik Topić s cijelim općinskim upraviteljstvom, učiteljsko osoblje muške i ženske škole s djecom, mnoštvo svijeta i neki sudionici boja. Položen je lovorov vijenac pod spomenik na groblju Prirovu. Jednako je postupljeno na engleskom ukopištu na istočnoj

strani luke gdje se nalazi grob austrijskih topnika poginulih 18. srpnja 1866. kada je eksplodirala barutana baterije Schmidt na poluotoku Sućuraj s istočne strane viške uvale.

Ukinuta su neka kulturna i sportska društva, a posebno je stradao splitski *Sokol*. Tako je u Šibeniku zabranjena djelatnost *Srpske čitaonice*, *Srpskog pjevačkog društva Srbija*, *Hrvatskog muzikalnog društva Kola*, *Hrvatske sokolske župe Krešimir*. Istu sudbinu doživjele su, ubrzo po objavi rata, i sokolske udruge u Omišu, Kaštel Novome i Trogiru.⁶³ Zabranjeno je djelovanje svih sokolskih društava Gundulićeve župe u Dubrovniku, Krešimirove župe u Šibeniku i Kaštelima te Hrvojeve župe u Splitu. I pored represivnih mjera i svakodnevnih teškoća, društveni život nije potpuno zamro. U Trogiru je uspješno djelovalo društvo katoličke omladine *Lucić* koje je lijepo napredovalo.

NOVINSTVO

Prije i tijekom rata u Splitu je izlazilo više dnevnih listova. Isticalo se *Naše jedinstvo*, raniji *Narod*, glasilo Hrvatske narodne stranke. Pučki list je postavio cilj na popularan način uspostaviti vezu s običnim ljudima, a veliku pozornost posvetio je narodnom stvaralaštvu. *Pučke novine* su još jedno narodno glasilo s priložima iz domaće i crkvene povijesti. Izlazile su do 1915. godine. Godine 1903. počeo se izdavati političko-vjerski list *Dan* koji je prestao izlaziti 1918. *Nova sloboda* je izlazila do 1914., a postojala su i dva školska lista *Glasnik* i *Pokret*.

Obznanom Dalmatinskog namjesništva obustavljeno je izlaženje više novina: splitske demokratske *Slobode* i *Pučke slobode* te nacionalističke *Zastave*. Također su zabranjeni i neki drugi listovi u pokrajini kao *Crvena Hrvatska*, *Dubrovnik* i *Srpska zora* u Dubrovniku. Isto se dogodilo i s dnevnikom *Hrvatskom riječi* koji se tikao u Šibeniku, a njegov glavni urednik Matošić je pritvoren.⁶⁴ Članci su cenzurirani pa su objavljivane samo vijesti povoljne za vlast. Pored stanja na bojištima, u njima su donošeni službeni podaci o ranjenim i poginulim ratnicima čiji je broj bio sve veći. Kontrolirana su i pisma koje su vojnici slali kućama pa su u njima samo izražavana zadovoljstva prilikama, ali bez naznake odakle stižu. U Splitu je izlazio i dalje austrofilski *Dan*, a u pravaškoj čitaonici sakupljali su se prilozima za austrijski Crveni križ. Strane novine rijetko su stizale. Među njima je bio *Piccolo* i neke novine iz Trsta i Rijeke te iz središta Monarhije. Posebno su nedostajali oni iz Bosne i Hercegovine.⁶⁵

UNUTARNJA SIGURNOST

Zbog nesigurnih vremena, poduzimane su i mjere očuvanja unutarnjeg reda. Za tu dužnost angažirane su neke civilne organizacije. Pojedine udruge u Splitu, vjerojatno pod pritiskom, obvezale su se na odanost i službu državi. Članovi Društva *Bersaglio* 2. kolovoza zakleli su se na vjernost pred kotarskim poglavarom Stjepanom Szilvom de Szilvasom, koji je izrekao vatreni govor. Društvu su povjereni čuvanje vodovoda, suda i druge dužnosti važne za obranu. Idućeg dana u Društvu vatrogasaca također je položena prisega. Društvo je zaduženo za osiguranje plinare. Mjesna posada se zaklela 1. kolovoza na vjernost caru. Zapovjednik Ljubo pl. Cambj izrekao im je tom prigodom patriotski govor. Određene su mjere za očuvanje reda i osiguranje važnijih objekata od napada. U rujnu je u Splitu osnovana Narodna straža, sastavljena od građana, za zaštitu interesa stanovnika općine. Upravitelj Općine Madirazza pozvao je i bivše žandare te financijske službenike, a prijavili su se i neki umirovljeni časnici.⁶⁶ U Imotskom je također osnovana Narodna garda koja je položila zakletvu pred poglavarom Oskarom Mikulijem.⁶⁷

I u Trogiru su za red određeni vatrogasci. Oni su 12. kolovoza svečano prisegli i preuzeli službu obrane. To su učinili pred nadporučnikom Ljubomirom Cambjom u prisustvu načelnika Nike Madirazze. Na 3. kolovoza u Solinu se prijavilo 100 dobrovoljaca za osiguranje. Položili su zakletvu pa su dobili puške. Dužnost im je bila čuvanje granice, tvornice i vodovoda. Građani Dubrovnika organizirali su stražu u gradu i u Gružu. Nadzor nad njom imao je major Dušan Mladinov, a zapovjednik je bio dr. Nikša Svilokos.⁶⁸ I pored toga bilo je nekih unutarnjih sukoba. Na 29. srpnja pokušao je atentat na vlak koji je vozio iz Splita za Sinj. U njemu je bilo 1000 rezervista koji su išli u vojsku. Saboteri su opaženi pa su pobjegli. Rezervisti su pojurili za njima te je jedan uhićen, dok su dva umrla.⁶⁹

OPSKRBA STANOVNIŠTVA

Čim je nastupilo ratno stanje, javili su se problemi prehrane Dalmacije, pasivnog i udaljenog područja države. Ipak, opskrba građana bila je u početku dosta uredna. Pšenica i riža dopremale su se iz plodnijih krajeva u unutrašnjosti.⁷⁰ O tome su se posebno skrbili namjesnik i trgovačke komore. Nije se osjećala veća oskudica, ali su ipak ubrzo neke prehrambene namirnice počele nedostajati. Cijene su im rasle pa se primjenjivalo njihovo ograničenje. Na sve

slabiju prehranu utjecalo je i to što su mlađi muškarci otišli u rat pa nije više imao tko obrađivati zemlju. Veća kriza osjetila se već koncem godine pa su se poduzimale mjere za poboljšanje stanja. Na osnovi naredbe Ministarstva poljodjelstva, a na poziv kotarskog poglavara Monassa, već je 2. rujna u Supetru na otoku Braču osnovan odbor za provođenje poljskih radova i prikupljanje uroda. Na čelu mu je bio načelnik Dinko Rendić. Zbog pomanjkanja radne snage, trebalo je najprije obrati grožđe i pripremiti se za prikupljanje maslina.⁷¹ Država je organizirala pomoć siromašnijim obiteljima vojnih obveznika. U prosincu otputovao je namjesnik Attems u Beč radi opskrbe Dalmacije.⁷²

Da bi se pomoglo potrebnima, organizirane su dobrotvorne priredbe. Tako je Hrvatski pjevački klub *Lisinski* na 6. rujna u općinskom kazalištu u Splitu održao koncert s rodoljubnim programom. Zborom je upravljao Albert pl. Tlisanich. Zatim je glazbena škola u tom gradu 13. rujna priredila koncert na kojem je nastupio Armando Meneghello. Prihod je namijenjen siromašnim obiteljima ratnika.⁷³

U Makarskoj je 4. listopada, pod upravom skladatelja Dominisa, nastupio diletanski orkestar u prostorijama *Hrvatskog sokola*. Ostvaren je prihod od više stotina kruna, namijenjen ugošćenju ranjenih u ratu. U Trogiru, zauzimanjem Josipa Bozzottija, održan je 20. rujna koncert na kojemu je prikupljeno 450 kruna za ratnike na bojištu. Na programu su bila djela klasične glazbe Wagnera, Liszta, Griega, Offembacha i Puccinija. Svijeta je bilo mnogo. Hrvatsko diletantsko kazališno društvo u Dubrovniku priredilo je u Bondinom kazalištu 8. studenoga svečanu predstavu u korist Srebrnog križa za pripomoć ratnicima. Prikazan je pučki igrokaz *Barun Franjo Trenk* koji je napisao J. E. Tomić. Sudjelovao je i diletantski orkestar pod ravnanjem kapelnika Vjekoslava Raha.⁷⁴

Priredbe su se držale i u Šibeniku. U studenome, uz sudjelovanje operne pjevačice Ester Mazzoleni i člana operne kuće u Dresdenu Tina Pattiere, bio je koncert u korist Crvenog križa. Prikupljeno je preko 4000 kruna prihoda. Također je mjesni Hrvatski diletantski klub 8. studenoga dao Freudereichove *Graničare*.⁷⁵ Zatim je 8. prosinca priređen u kazalištu *Giuseppe Verdi* u Zadru dobrotvorni božićni koncert. Prikupljali su se darovi za vojnike. Pristigla je velika količina hrane, pića, cigareta i pribora za pisanje. Osim darova u naravi, bilo je i doprinosa u novcu. Pored sudionika koncerta, posebno su se iskazali u donacijama Dalmatinski sabor, Trgovačka i Obrtnička komora. Prikupljene su 4943 kruna.⁷⁶

Trebalo je osigurati ishranu stanovništva. U Dalmaciji je harala filoksera koja je uništavala vinovu lozu i dovodila poljoprivrednike u siromaštvo. Stoga su se zamjenjivale domaće sorte grožđa američkim, otpornima na tu pošast. To je išlo sporo, a bilo je i skupo. Država se uključivala kako bi im pomogla pa je tako Namjesništvo 17. kolovoza pozvalo vinogradare da prijave potrebe za američkom lozom. Isto tako, Ministarstvo poljodjelstva objavilo je 19. kolovoza poziv ratarima da, s obzirom na veliki broj težaka pod oružjem, ulože dodatne napore za obradu zemljišta u idućoj godini.⁷⁷

RATNI ZAJAM

Prilike u državi su se pogoršale. Trebala su velika sredstva za vođenje rata. Stoga je ministar financija, na osnovi carske naredbe od 4. kolovoza 1914., u studenome objavio upisivanje ratnog zajma. Cilj je bio konsolidirati teret države i zaštititi novčarstvo od štete. Izdane su obveznice uz isplatu 5,5 posto kamata kupcima.⁷⁸ Vrijeme upisivanja određeno je u vremenu od 16. do 24. studenoga 1914., a amortizacija s početkom 1. siječnja 1920. godine i dalje. Prijave upisa primale su podružnica Živnostanske banke u Trstu, Austro-ugarska banka, Jadranska banka, Podružnica Ljubljanske kreditne banke u Splitu i druge.⁷⁹ Odaziv stanovnika u cijeloj pokrajini bio je dosta velik. Prednjačili su Split sa 750.000 i Zemaljski odbor u Zadru sa 200.000 kruna. U Trogiru je odmah u početku upisano 100.000 kruna. Najviše su doprinijeli Općinska uprava, Kaptol, kanonik Rikard Tacconi i tvrtka braće Madirazze. Općine Šibenika i Knina doznačile su po 10.000 kruna. U Šibeniku se za to zauzelo svećenstvo po biskupiji. Na području općine Visa prineseno je 195.500 kruna. Od toga je Općina uplatila 15.000, a ostalo novčani zavodi, ustanove i privatnici. Prikupljanje se nastavilo. Pridružili su se Hvar, Vis, Bol, Drniš i druga mjesta.⁸⁰

PRILIKE U ŠKOLAMA

Zbog teškoća, prilike su u kulturnim ustanovama i školama postale složene. Profesori, a i neki đaci, mobilizirani su pa je ministar bogoštovlja i nastave Hussarek u osnovnim i srednjim školama odgodio početak nastave. S njegovim potpisom, priopćeno je da nastava u Trgovačkoj školi u Splitu neće početi 16. rujna. Državna gimnazija i nautička škola u Dubrovniku otvorene su tek 9. studenoga. Realna gimnazija u Šibeniku otvorena je za školsku godinu

1914./15. na 19. listopada. Upisivanje i prijemni ispiti dozvoljeni su i naknadno najdalje do konca listopada. Zbog poteškoća s putovanjima djevojčica iz raznih krajeva pokrajine do Dubrovnika, odlučeno je da u tamošnjoj preparandiji nastava počne 1. listopada. I na preparandiji u Arbanasima kod Zadra odgođen je početak predavanja. S obzirom na stanje, Ministarstvo je dostavilo pokrajinskim školskim vlastima izuzetnu odredbu o pripuštanju prije vremena na ispit zrelosti učenika srednjih škola koji su pozvani u vojnu službu. Uovoljeno je molbi učenika zadnjih razreda da odmah polažu ispit zrelosti, uz određene uvjete.⁸¹ Pokrajinsko školsko vijeće na sjednici 22. listopada raspravljalo je o učenju ćirilice u školama. Odlučeno je da se u pučkim i građanskim školama predaje samo latinicom, a djeci grčko-istočne vjeroispovijedi omogućiti ipak ćirilica. I u srednjim školama to je pismo ipak ostalo.⁸² Zbog blizine ratišta, u Kotoru se nije mogla održavati nastava u Nautičkoj školi. Planiralo se privremeno je preseliti u Trogir, ali kako tamo nije bilo uvjeta, priključena je dubrovačkoj. Početak nastave predviđen je za 15. prosinca.⁸³

I školska su djeca uključena u razne dobrotvorne akcije. Kada je Namješništvo preporučilo branje kupinovog lišća od kojeg se pripremao čaj za vojnike, odazvali su se i učenici osnovnih škola u Trogiru. Učenice su se bavile spremanjem rublja. Ženska građanska škola u Splitu pripremila je veću količinu vunene opreme. Nastojanjem Pokrajinskog školskog vijeća u Zadru radilo se na opskrbi vojnika na bojištu rubljem za zimu, prsluka i narukvica. Izradila su ih školska djeca. Đaci viših razreda splitske Klasične gimnazije i Realke organizirali su odjeljenje za njegu ranjenika i pružanje pomoći težacima oko berbe grožđa.⁸⁴

Uza sve te korisne doprinose, školskoj su djeci, s druge strane, ograničene slobode. Zabranjeno im je da budu članovi ili posjećuju bilo kakva društva. Nisu smjeli nositi nikakve nacionalne oznake, sastajati se u zatvorenim prostorima, posjećivati kavane i javne lokale, osim učenika dvaju posljednjih razreda srednjih škola i to samo s dozvolom. Na kazališne predstave mogli su ići isključivo uz odobrenje ravnatelja. Detektivi su 21. prosinca uhitili 6 đaka VII. razreda Velike realke u Splitu radi nepoćudnih pjesama. Bili su osuđeni, ali su ipak ubrzo pušteni na slobodu.⁸⁵

U Splitu je djelovala vrlo uspješna Obrtnička škola s odjeljenjima za mnoge zanate. Njezinu napretku zadao je osjetljiv udarac svjetski rat. Dobar dio nastavnika i đaka pozvan je u vojsku pa su se neki tečajji morali potpuno prekinuti.

Drugi su znatno reducirani, jer su dotacije bile jako ograničene. Tako je potpuno ukinuta Šegrtska škola, škole za graditelje, brodograditelje, kipare, klesare, Javna dvorana risanja, a samo su djelovali niži razredi osnovnih škola i razna odjeljenja.⁸⁶ Ravnatelj škole ing. Kamilo Tončić u velikoj oskudici uspio je nabaviti nekoliko vreća brašna i osnovao kuhinju za nastavnike. Neki su nastavnici, koji su imali obitelji, nosili hranu kući. Djeca profesora slikara Emanuela Vidovića dolazila su u školu po ručak. Mobiliziran je i književnik Dinko Šimunović koji je kao učitelj predavao hrvatski jezik na toj školi. Služio je u Meljinama u Boki kotorskoj. Prilikom napada francuske flote iščao je nogu i završio u bolnici.⁸⁷

UMJETNIČKA AKTIVNOST

Pred sam početak Velikog rata pripremala se u Splitu velika izložba radova kipara Ivana Meštrovića. To su bile skulpture izložene u Rimu u paviljonu Kraljevine Srbije na međunarodnoj izložbi prigodom jubileja talijanskog ujedinjenja. Samo kroz nekoliko tjedana skulpture su dopremljene u Split. Postava je planirana u većim prostorijama kazališta, ali u tijeku najvećih priprema, buknuo je rat. Politička vlast nije mogla oprostiti umjetnikove veze sa Srbijom pa je općinski upravitelj naredio odborniku izložbe ing. Kamilu Tončiću da skulpture sklone iz zgrade.⁸⁸ Nekoliko splitskih mladih slikara i kipara priredili su u prosincu izložbu u korist Crvenog križa.⁸⁹

ZAŠTITA KULTURNOG NASLIJEĐA

Poduzete su opsežne radnje zaštite i sklanjanje spomenika kulture od uništenja uz primjenu odredaba Haške konvencije od 18. listopada 1907. godine. Po odredbi člana 5., kod bombardiranja s mora koje bi vršile pomorske sile, zapovjednik je morao poduzeti sve potrebne mjere, da koliko je to moguće poštedi vjerske zgrade te one koje služe umjetnosti, znanosti i dobročinstvu, povijesne spomenike, bolnice te mjesta za sakupljanje ranjenika i bolesnika pod uvjetom da one nisu upotrijebljene u vojne svrhe.⁹⁰ Posebno se oko sigurnosti Splita i njegovih spomenika od ratnih operacija zauzeo konzervator Frane Bulić. Međutim, konvencija je štitila arhitektonsko nasljeđe samo u slučaju bombardiranja, dok je dragocjene predmete od otuđenja ili oštećenja trebalo sakriti i skloniti na sigurno mjesto.⁹¹

Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu donijelo je 25. srpnja 1914. strogo povjerljivu odluku o zaštiti umjetnina čija je provedba odlukom Dalmatinskog

namjesništva od 10. kolovoza proslijeđena konzervatoru spomenika. Uputstvo je odmah dostavljeno gvardinarijatu samostana franjevacca na Poljudu u Splitu s time da skloni iz knjižnice na sigurno mjesto sliku Tome Nigrisa, rad venecijanskog majstora Lorenza Lotta iz XVI. stoljeća. Postojala je i mogućnost da se slika hitno dostavi konzervatoru Buliću kako bi je on, s ostalim dragocjenim predmetima, otpremio u Sinj i ondje povjerio kotarskom poglavarstvu na čuvanje. Istovremeno je upozoreno crkvinarstvo opatske crkve sv. Lovre u Trogiru da zaštiti dragocjenosti iz crkve. Sve je trebalo poduzeti u najstrožoj diskreciji.⁹²

Dana 12. kolovoza Bulić je razgovarao sa savjetnikom Szilvasom, kotarskim poglavarom u Splitu, o sklanjanju umjetnina iz ugroženog područja na obali. Razmišljalo se da se prenesu na sigurnije mjesto u Sinj ili Knin zajedno s ostalim službenim spisima. Ipak je odlučeno kako je najpovoljnije da se prepusti svakom samostanu i crkvenom odboru da sami odluče kako sačuvati svoje dragocjenosti. Franjevci u Poljudu su, pored slike Lorenza Lotta, zaštitili i dva antifona, a kanonik stolne crkve u Splitu Jeronim Moscovita bio je zadužen sačuvati kaptolski Evandelistar i neke druge stare crkvene knjige na pergameni kako najbolje znade. Predmete iz Arheološkog muzeja u Splitu, kao zlatni novac i drugo, ravnatelj Bulić je izvadio iz vitrina i popisao. Pohranio ih je u posebnu škrinju da ih u slučaju potrebe povjeri Kotarskom poglavarstvu u Sinju. Crkvinarstvo stolne crkve u Trogiru odmah je postupilo po naputku pa su sklonjeni svi važni predmeti iz saborne crkve sv. Lovre.⁹³

S obzirom na situaciju, konzervator Bulić je 29. rujna uputio generalu topništva Oskaru Potioreku u Sarajevo brzojav. Naveo je kako je pučanstvo Splita uznemireno glasinama da bi grad, u slučaju neprijateljske navale i pokušaja iskrcavanja, otporom slabe obrane mogao izgubiti obilježja otvorenog grada. Tako bi bila poništena pogodnost iz međunarodnog ugovora iz 1907. godine koji se odnosio na bombardiranje takvih gradova s mora. Zamolio je generala da se iz Splita iseli vojnička posada sa svim naoružanjem. On mu je iz Tuzle odgovorio da je u skladu sa svojim ovlastima poduzeo mjere da Split i njegovi spomenici budu pošteđeni od napada.⁹⁴ Prema članku 5. Haške konvencije, na posebne zgrade kao što su crkve, povijesni spomenici i zdravstveni objekti trebalo je izvjesiti posebne oznake. To su bile zastave, dijagonalno podijeljene na dva polja, gornje crno, a donje bijelo. Na 20. kolovoza dogovoreno da se izvjesi u Splitu i okolici na točno određene zgrade. Izrađeno je čak 500 takvih zastava.⁹⁵

Predsjedništvo Dalmatinskog namjesništva uputilo je dopis Pokrajinskom koservatorijalnom uredu u Splitu uputstvo za sačuvanje predmeta osobito važnih s povijesnog i umjetničkog stajališta za vrijeme rata s time da se to provede u dogovoru s kotarskim poglavarstvima i biskupskim ordinarijatima. Bulić se, kao pokrajinski konzervator, o tome dogovarao s namjesničkim savjetnikom Szilvom de Szilvasom, kotarskim poglavarom. Određeno je da se povjerljivi arhiv mora premjestiti u Sinj. On je predlagao da se neki muzejski predmeti iz Arheološkog muzeja u Splitu prenesu u muzej u Kninu, ali je naknadno odlučio da idu u Sinj. Poslao je po svom pomoćniku učitelju Anti Colnagu Kotarskom poglavarstvu u Sinju na čuvanje dvije male drvene škrinje da ih se spremi na sigurno. U jednoj su bili zlatni predmeti i stari novac. U drugoj, manjoj, nalazili su se rukopisi na pergameni, vlasnosti Kaptola splitske stolne crkve, i to *Splitski evanđelistar*, Origenove *Exaplae* i knjiga *Historia salomitana* Tome Arhiđakona. U svibnju iduće godine dragocjenosti su vraćene natrag.⁹⁶

Dopise s uputstvima dostavio je Bulić svim kotarskim poglavarstvima u Dalmaciji: u Supetru na otoku Braču, Hvaru, Splitu, Zadru, Benkovcu, Šibeniku, Kninu, Sinju, Makarskoj, Metkoviću, Korčuli, Dubrovniku i Kotoru.⁹⁷

Bulić je sačinio i popis građevina u Splitu i obližnjim mjestima uz obalu od Trogira do Omiša na koje treba postaviti oznake spomenika. U Splitu ih je bilo čak 42, uključujući pojedine dijelove Dioklecijanove palače, zgradu arheološkog muzeja, srednjovjekovne palače i utvrde te sve crkve, javne zgrade, škole i bolnicu. Od ostalih mjesta, najviše ih je označeno u Trogiru i na susjednom otoku Čiovu, u prvom redu na opatskoj romaničkoj crkvi sv. Lovrijenca i na brojnim samostanima. Obuhvaćene su i iskopine antičke Salone u obližnjem Solinu. U ostalim manjim mjestima to se uglavnom odnosilo na župske crkve. Obilježavanje je nastavljeno i u 1915. godini.⁹⁸

Nekim kotarskim poglavarstvima, kao što je to bio Supetar na Braču i Hvar, nije bilo jasno u opisu predsjedništva Namjesništva u Zadru na koje bi se predmete odnosile mjere zaštite. Stoga su se obratili Buliću za objašnjenje pa im je on to detaljno obrazložio.⁹⁹ Isto tako, upozorio je 6. rujna ostala kotarska poglavarstva u Dalmaciji i zamolio ih da se obrate biskupskim ordinarijatima kako bi oni obavijestili crkvinarstva na svojim područjima na dužnost da pohrane na sigurno mjesto dragocjene predmete i izvjesje propisane zastave na crkve i graditeljske spomenike.¹⁰⁰ U Zadru je tako predviđeno postavljenje oznake na Muzej sv. Donata.¹⁰¹

Kotarsko poglavarstvo Benkovca obavijestilo je da se dogovorilo s katoličkim ordinarijatom i grčko-istočnim konzisterijem u Zadru i na povjerljiv način uputilo općinske načelnike i parohijalne urede na propisane mjere zaštite. Na osnovi izvještaja s terena, utvrđeno je da je taj kraj siromašan povijesnim spomenicima. Parohijalni ured u Kistanju priopćio je da su s istočne strane iskopine rimskog grada Burnuma, u općini Obrovca postoje predmeti u muzeju u općinskom domu, a bilo ih je i u Franjevačkom samostanu u Karinu i u manastiru Krupe.¹⁰² Na području Splita i Korčule obavljene su pripreme. Tako su ubrzo mjere osiguranja provedene.¹⁰³

I u ratnim prilikama Frane Bulić je nastavio radove u antičkoj Saloni. Njegovim zalaganjem, sagrađen je u vremenu kolni put s vanjske strane sjevernog obrambenog zida nazvan *Put rata*. Tako su olakšani pristup i pregled ostataka grada.¹⁰⁴

IZGRADNJA

Pred rat i njegovim početkom stagnerale su privatna i javna građevinska djelatnost. Ipak se i dalje radilo, ali u znatno smanjenom opsegu. Kroz 1914. počele su pripreme za veliku proslavu 50. obljetnice Viškog boja koja je padala 1916. godine.¹⁰⁵ U spomen na taj događaj, planirana je gradnja velike dekanalne spomen-crkve u Visu. Trebala je biti podignuta nedaleko od postojeće crkve Gospe od Spilice s glavnim pročeljem okrenutim moru. Crkvinarstvo je raspisalo javni natječaj za projekt. Imali su pravo sudjelovati svi arhitekti nastanjeni u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Podloge su se mogle dobiti kod arhitekta Ćirila Ivekovića u Građevnom odsjeku Namjesništva. Ocjenjivački se sud sastojao od predstavnika župe, općine, konzervatorske službe Dalmacije, Središnjeg povjerenstva za spomenike u Beču, Namjesništva u Zadru i arhitekta za bogoštovne gradnje. Prema propozicijama, crkva je trebala biti župska i dekanalna i primiti najmanje 3000 vjernika. Osim toga, morao je biti u crkvi ili pored nje spomenik palim pomorcima 1866. godine. Trošak gradnje nije smio prijeći 500.000 kruna. Ali zbog izbijanja Velikog rata, crkva nije sagrađena.¹⁰⁶

Među stručnjacima koji su se istakli u javnoj arhitekturi bio je Ćiril Metod Iveković, referent za bogoštovne gradnje pri Namjesništvu u Zadru. Tijekom 1914. godine, uz njegovo sudjelovanje rješavalo se pitanje smještaja Kotarskog suda u Visu. U tu svrhu iskorištena je do pola sagrađena kuća Dinka Ivičevića

koja je dograđena. Adaptirane su i postojeće zgrade za Kotarski sud u Metkoviću. Počelo se raditi na zaštiti ruševne kule bega Cukarinovića u Vrgorcu, ali je rat onemogućio svaku daljnju akciju.¹⁰⁷

Splitska općina pred početak rata planirala je graditi stanove za radnike za što je u predračunu osigurala 200.000 kruna. Njezino Tehničko odjeljenje pripremalo je više nacрта za gradnje barake smetlara, uređenje puta Pojišana, proširenje klaonice i izgradnju pošte. Kako se opće stanje pogoršavalo, od tih zamisli malo je što ostvareno.¹⁰⁸ Koncem XIX. stoljeća, počela je gradnja nove zgrade arheološkog muzeja, po nacrtu bečkih arhitekata Friedricha Ohmanna i Augusta Kirsteina. Godine 1914. završeni su glavni radovi pa su počele pripreme za preseljenje iz stare zgrade. Ali izbio je rat, što je stvorilo znatne poteškoće. Neko vrijeme kao privremeni mjesni upravitelj radova bio je inženjer Andrija Radoš, ali je dignut u vojsku pa je 1915. godine došao nadinženjer Alfred Riboli koji je bio oslobođen vojničke službe.¹⁰⁹ Razmišljalo se i o budućem razvitku Splita. Na poticaj ing. Petra Senjanovića, izrađen je orijentacijski plan grada u kojem su ucrtane smjernice za njegovo daljnje širenje. Sagrađen je pension *Split* na Mejama. Dovršena je zgrada Zadružnog saveza u Livanjskoj ulici, u stilu secesije, po projektu ing. Petra Senjanovića.¹¹⁰

Bogoštovne zgrade slabo su se održavale. Malo je slučajeva njihove gradnje i obnove. Godine 1914. podignuta je u Kaštel Gomilici kod Splita prostrana jednobrodna crkva sv. Jerolima, ali je posvećena tek 1918. U Trogiru obnovljena je crkva Gospe od Karmela. To je učinjeno zauzimanjem kanonika Rikarda Tacconija koji je preko 40 godina upravljao tom crkvom i njezinom bratovštinom. Tada već u dubokoj starosti, nabavio je nove crkvene predmete i uređio čitavu unutrašnjost. Izvana ju je uljepšao, uredivši vrata, i prigradio prostranu riznicu nad kojom je dvorana za bratovštinu.¹¹¹ U rujnu, kotarsko je poglavarstvo, na osnovi ovlaštenja Namjesništva, raspisalo javne licitacije za popravak grčko-istočne crkve u Žegarju i popravak crkve u Blizni. U isto vrijeme useljena je nova zgrada Antuna Kovačića na vrhu rive u Hvaru. Projekt za nju napravio je ing. Jurković iz Šibenika, a namijenjena je za hotel. Nešto se radilo i na rješavanju prostora za škole pa su tako odobrena sredstva za gradnju nove škole u Podgrađu u poljičkom kraju.¹¹²

Slična je situacija bila s prometnim i komunalnim objektima. Dalmatinske luke bile su bez željezničkog spoja sa zaleđem, što je bila velika prepreka njihovu radu i napretku. Jedino je Split imao vezu do Šibenika i do Knina.

Počela je gradnja pruge od Knina preko Like prema Zagrebu. Napravljena je dionica odatle prema Pribudiću. Velike poteškoće predstavljali su pomanjkanje prijevoznih sredstava zbog nedostatka konja, nabava materijala i nedovoljna sredstva. Radilo je 500 ljudi pa se ipak napredovalo. U srpnju je raspisana dražba za pregradnju i proširenje vodovodne mreže u Šibeniku.¹¹³ U narednim godinama rata cjelokupna građevinska djelatnost sve je više zamirala.

* * *

U svega zadnjih pet mjeseci 1914. godine došlo je do dramatičnih događaja u većem dijelu svijeta. Nastavili su se kroz krvavi rat koji je imao za posljedicu potpunu promjenu društvenih odnosa. Dalmacija je također na svoj način uvučena u taj vrtlog. Neposredne ratne opasnosti za njezino stanovništvo nije uglavnom bilo jer se pokrajina nalazila daleko od glavnih bojišnica. Međutim, mlađi muškarci slobodni za rad iz tog kraja stradavali su na ratnim poprištima. Njihove su obitelji ostajale bez hranitelja, uz nedovoljnu skrb države. Tada još ipak nije bilo ekstremne oskudice jer je bilo zaliha od ljetnog uroda. Već iduća godina bila je mnogo teža, a i početni zanosu su se gasili. Najgore je tek dolazilo sljedećih godina rata.

KRATICE

NJ	Naše jedinstvo, Split
NL	Narodni list, Zadar
OD	Objavitelj dalmatinski, Zadar
SAM	Spisi u Arheološkom muzeju u Splitu
SD	Smotra dalmatinska, Zadar
SKU	Spisi u Konzervatorskom uredu u Splitu

BILJEŠKE

- ¹ Attems se rodio u Trstu 1862. Završio je pravne znanosti. Djelovao je u raznim kotarskim poglavarstvima austrijskog primorja, u Ministarstvu unutrašnjih poslova i bio na drugim državnim dužnostima. Posljednji je upravitelj Dalmatinskog namjesništva, na koje je mjesto imenovan 1911. godine. Stanko Piplović: *Dalmatinski namjesnici*. Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, Osijek 2004., 21.
- ² *Svačić, hrvatski ilustrirani koledar*. Zadar 1910., 198.
- ³ Vjeko Omašić: *Kaštela*. Kaštela 2001., 724.
- ⁴ Breda Noveljić: *Novinarstvo Splita od 1875. do 1918. godine*. Tiskarska i izdavačka

- djelatnost u Splitu 1812.-1918., Split 1992., 45-50.
- ⁵ *Prijestolonasljednik iz Trsta do Neretve*. Dan, Split 2. VII. 1914. – *Ljubljene dvije žrtve*. Dan, 2. VII. 1914., 1.
- ⁶ Jahta *Dalmat* sagrađena je 1896. godine u Trstu i dugo je služila u ratnoj mornarici. Nosila je prvo ime *Ossero* koje se više puta mijenjalo. Zadnje je bilo *Istranka*. Stjepan Lozo: *Povijesni brod Istranka*. Split 2003.
- ⁷ *Pogreb mimo Splita*. NJ, 2. VII. 1914., 1.
- ⁸ *Zadušnice po Spljetu i diacezi. Kler Splita*. NJ, 2. VII. 1914., 2.
- ⁹ Ivan Jurić: *Sarajevska tragedija Sofje i Ferdinanda*. Metković 2010., 43-61.
- ¹⁰ *Velike demonstracije proti ubojicama prijestolonasljednika u Spljetu*. Dan, 2. VII. 1914., 7. – *Demonstracije u Dubrovniku*. Dan, 6. VII. 1914., 3. – *Iz Donjih Kaštela*. Dan, 6. VII. 1914., 3. – *Naša izvješća*. Dan, 8. VII. 1914., 1.
- ¹¹ *Apšenje radi sumnje*. NJ, 2. VII. 1914., 2.
- ¹² *Uhapšeni*. NJ, 7. VII. 1914., 2. – *Istraga*. NJ, 18. VII. 1914., 2. – *Uhapšeni su*. NJ, 31. VII. 1914., 2.
- ¹³ Slavo Grubišić: *Šibenik kroz stoljeća*. Šibenik 1974., 186.
- ¹⁴ *Dr. A. B. Angelinović*. NJ, 23 VII. 1914., 2.
- ¹⁵ *Traže ortake atentatora*. NJ, 11. VII. 1914., 2. – *Istraga u Metkoviću*. NJ, 14. VII. 1914.
- ¹⁶ *Raspušten Sokol. Premetačina u Sokolu*. NJ, 21. VII. 1914., 2. – *Premetačine*. NJ, 23. VII. 1914., 2.
- ¹⁷ *Apšenje*. NJ, 21. VII. 1914., 2. – *O uhapšenim*. NJ, 23. VII. 1914., 2.
- ¹⁸ *Demarš Austro-Ugarske Srbiji*. NJ, 24. VII. 1914., 1. – *Rat Austro-Ugarske Srbiji*. NJ, 29. VII. 1914., 1.
- ¹⁹ *Svečana sjednica Opć. Vijeća*. NJ, 31. VII. 1914., 2. – *Banda Cittadina*. NJ, 31. VII. 1914., 2.
- ²⁰ *Rat sa Srbijom i narod Dalmacije*. SD, 29. VII. 1914., 2. – *Manifestacije u Šibeniku*. SD, 5. VIII. 1914., 2.
- ²¹ *Imenovane Potiereka*. Dan, 27. VII. 1914., 3.
- ²² *Raspoloženje u Dalmaciji*. Dan, 31. VII. 1914., 2.
- ²³ *Neke varoške*. NJ, 31. VII. 1914., 2. – *Velike ovacije*. NJ, 31. VII. 1914., 2.
- ²⁴ *Ratnici iz Sinja*. NJ, 6. VIII. 1914., 2.
- ²⁵ *Nov poziv pod oružje*. NJ, 19. X. 1914., 2. – *Domaća oprema obveznika narodnog ustanka*. SD, 21. X. 1914., 3.
- ²⁶ *Za ranjenike*. Dan, 31. VIII. i 7. IX. 1914., 2. – *Pozivni oglas*. OD, 23. IX. 1914., 1.
- ²⁷ *Obznana*. OD, 29. IX. i 3. X. 1914., 1.
- ²⁸ Katarina Pocedić: *Baron Gautsch prva žrtva prvog svjetskog rata u Istri*. Pula 2014.
- ²⁹ *Hrvati na moru i kopnu*. NJ, 25. VIII. 1914., 1. – *Parobrodске veze*. NJ, 19. VIII. 1914., 1.
- ³⁰ Stanko Piplović: *Svjetionik na Palagruži*. Palagruža, jadranski dragulj. Split, Kaštela 1996., 146.
- ³¹ *Dušmanska bitka kod Visa*. NJ, 21. IX. 1914., 2.
- ³² Buličev spis od 28. IX., SKU br. 419/1914.
- ³³ *S otoka Mljeta*. NJ, 8. X. 1914., 2. – *Francuzi pred Dubrovnikom*. NJ, 15. X. 1914., 2. –

- 34 *Francuska flota*. NJ, 6. X. 1914., 1.
- 35 *Uspjeh naše mornarice*. SD, 30. XII. 1914., 2.
- 36 Grga Novak: *Jadransko more usukobima i borbama kroz stoljeća*. Beograd 1962., 462-463 – *Višani se vraćaju*. NJ, 12. XI. 1914., 2.
- 37 *Iz Boke*. NJ, 12. XI. 1914., 2.
- 38 *Iz Budve*. NJ, 8. VIII. 1914., 2. – *Povratilo se je*. NJ, 12. VIII. 1914., 2.
- 39 *Poziv*. NJ, 14. X. 1914., 2. – *Ratni bjegunci*. NJ, 20. XI. 1914., 2. – *Budiani*. 29. IX. 1914., 2.
- 40 *Odbijeni svuda Crnogorci*. NJ, 31. XII. 14., 1. – *Iz Erceg novoga*. NJ, 9. XII. 1914., 2. – *U Kotoru*. NJ, 16. XI. 1914., 2.
- 41 *Slavlje u pokrajini*. NJ, 7. IX. 1914., 2.
- 42 *Za pobjedu naše vojske*. SD, 23. IX. 1914., 2.
- 43 *N. P. gosp. namjesnik*. NJ, 12. XII. 1914., 2. – *Prilikom zauzeća Beograda*. SD, 9. XII. 1914., 3.
- 44 *Trebinjski turgjavni zapovjednik u Dubrovniku*. SD, 5. XII. 1914., 2.
- 45 *Proglas društva Crvenog Krsta za Dalmaciju*. OD, 1. VIII. 1914., 2. – *Po svim općinama*. NJ, 4. VIII. 1912., 2.
- 46 *Za austrij. Crveni Križ*. NJ, 4. VIII. 1814., 2. – *Ratni pripomoćni ured unutrašnjih posala*. NJ, 12. VIII. 1914., 3. – *U sanatoriju dr. Račića*. NJ, 6. VIII. 1914., 2.
- 47 *Za austrijski crveni križ*. NJ, 28. IX. 1914., 2.
- 48 *Za austrijski Crveni Križ*. NJ, 31. VII. 1914., 2. – *Odbori za Crveni Križ*. NJ, 3. VIII. 1914., 2. – *Za austrijski crveni križ*. NJ, 4. i 25. VIII. 1914., 2.
- 49 *Crveni krst*. SD, 7. X. 1914., 3.
- 50 *Za austrijski crveni krst*. NJ, 19. IX. 1914., 2. – *Prilozi za Crveni Krst*. SD, 9. XII. 1914., 3.
- 51 *Bolnica Pokrajinskog društva Crvenog Krsta u Zadru*. SD, 11. XI. 1914., 2.
- 52 *Pokrajinski pomoćni ekonomski ured*. SD, 26. IX. 1914., 2.
- 53 *Dopis Kotarskog poglavarstva Splita od 23. IX. 1914.* Ravnateljstvu Arheološkog muzeja u Splitu, SAM br. 172/1914. – *Željezni prsteni*. NJ, 10. X. 1914., 2.
- 54 *Naši Dopisi*. SD, 12, VIII. 1914., 2.
- 55 *Izvanredne molitve u zadarskoj Nadbiskupiji za ratno doba*. SD, 26. VIII. 1914., 3. – *Za naše junake poginule na bojištu*. SD, 14 XI. 1914., 3.
- 56 *Su. Misa za pokojne*. NJ, 3. XI. 1914., 2.
- 57 *Iz Hvara*. NJ, 1. VIII. 1914., 2. – *Uhapšen je*. NJ, 1. VIII. 1914., 2. – *Uhapšeni su*. NJ, 1. VIII. 1914., 2. – *Uhapšeni u Dubrovniku*. NJ, 29. VII. 1914., 2.
- 58 *Odvedeni u Šibenik*. NJ, 6. VIII. 1914., 2. – *Odvedoše u Šibenik*. NJ, 10. VIII. 1914., 2. – *Taoci*. NJ, 11. VIII. 1914., 2. – *Premetačine*. NJ, 10. VIII. 1914., 2. – *Talac*. NJ, 8. VIII. 1914., 2.
- 59 *Uhapšenja*. Dan, 31. VII. 1914., 2. – *Slavo Grubišić, Šibenik kroz stoljeća*. Šibenik 1974., 186.
- 60 *Uhapšeni su*. NJ, 3. VIII. 1914., 2.
- 61 *Raspusteno općinsko zastupstvo u Staromgradu na Hvaru*. Dan, 18. IX. 1914., 2. – *Raspust općine u Pagu*. Dan, 24. X. 1914., 2.

- ⁶¹ Stanko Piplović: *Dr. Frane Madirazza*. Vartal, Trogir 1999. – 2000. br. 1-2, 173.
- ⁶² *Općina Kotor*. NJ, 30. X. 1914., 2. – *Općinsko zastupstvo u Kninu raspušteno*. SD, 7. XI. 1914., 2.
- ⁶³ *Raspuštena su sokolska društva*. NJ, 29. VII. 1914., 2.
- ⁶⁴ *Domaće vijesti*. Dan 31. VII. 1914., 2.
- ⁶⁵ *Strana štampa*. NJ, 20. VIII. 1914., 2.
- ⁶⁶ *Društvo „Bersaglio“*. NJ, 3. VIII. 1914., 2. – *Društvo vatrogasaca*. NJ, 3. VIII. 1914., 2. – *Zakletva*. NJ, 3. VIII. 1914., 2. – *Narodna straža*. NJ, 17. VIII. i 21. IX. 1914., 2.
- ⁶⁷ *Imotski*. SD, 17. X. 1914., 3.
- ⁶⁸ *Solinski dobrovoljci*. Dan, 4. VIII. 1914., 1. – *Narodna građanska straža u Dubrovniku*. Dan, 5. VIII. 1914., 1.
- ⁶⁹ *Atentat na vlak*. NJ, 30. VII. 1914., 2.
- ⁷⁰ *Da se spriječi oskudica živeža u pokrajini*. SD, 8. VIII. 1914., 2.
- ⁷¹ *Za obezbjeđivanje poljskih radnja*. SD, 29. IX. 1914., 2.
- ⁷² *Gosp. namjesnik*. NJ, 18. XII. 1914., 2.
- ⁷³ *Hrvatski pjevački klub Lisinski*. NJ, 5. IX. 1914., 2. – *Končerat*. NJ, 14. IX. 1914., 2.
- ⁷⁴ *U Makarskoj*. NJ, 9. X. 1914., 2. – *Dubrovčani za „Srebreni križ“*. NJ, 4. XI. 1914., 2.
- ⁷⁵ *Za Crveni Krst*. SD, 18. XI. 1914., 3.
- ⁷⁶ *Božićni darovi za naše vojnike*. SD, 12. XII. 1914., 2.
- ⁷⁷ *Objava o primanju prijava za lozu*. OD, 22. VIII. 1914., 1. – *Austrijskim ratarima!* OD, 9. IX. 1914., 1.
- ⁷⁸ *Ratni zajam*. NL, 14. XI. 1914., 1. – *Austrijski ratni zajam*. NL, 18. XI. 1914., 2.
- ⁷⁹ *Prospekt C. k. Austrijskog 5 ½ % ratnog zajma prostog poreza od godine 1914. Dospijeva na 1. travnja 1920.* OD, 18. XI. 1914., 3. – *Austrijski ratni zajam*. NJ, 18. XI. 1914., 2.
- ⁸⁰ *Za ratni zajam*. NJ, 26. i 28. XI. 1914., 2.
- ⁸¹ *Odgoden početak nastave*. Dan, 26. VIII. 1914., 2. – *Obzirom na današnje ratno stanje*. Dan, 1. IX. 1914., 2. – *O otvoru ženskog preparandija u Dubrovniku*. SD, 19. IX. 1914., 3. – *Preparandij u Arbanasima i sadašnje posebne prilike*. SD, 23. IX. 1914., 3. – *Pripuštanje prije vremena na ispit zrelosti školaraca i preparandista obveznih na vojnu službu*. SD, 14. X. 1914., 1.
- ⁸² *Ukinuće ćirilice u Dalmaciji*. Dan, 30. X. 1914., 2. – *C. k. reformna realna gimnazija u Šibeniku*. NJ, 16. X. 1914., 2.
- ⁸³ *Nautička škola u Trogiru*. NJ, 27. X. 1914., 2. – *Otvor kotorske ć. k. nautičke škole u Dubrovniku*. NJ, 11. XII. 1914., 2.
- ⁸⁴ *Za naše junake*. SD, 11. XI. 1914., 3. – *Za naše vojnike na bojištu*. SD, 5. XII. 1914., 3. – *Omladina*. NJ, 25. VIII. 1914., 2. *Uhapšeni realci*. NJ, 22. XII. 1914., 1.
- ⁸⁵ *Uhapšeni realci*. NJ, 22. XII. 1914., 1.
- ⁸⁶ Stjepan Marčić: *Historijat Muške i Ženske zanatske škole*. Spomenica, Split 1933., 18.
- ⁸⁷ Marija Roca: *Zanatska škola za vrijeme rata*. Spomenica, Split 1933., 42-44.
- ⁸⁸ Stjepan Roca: *Na muci se poznaju junaci*. Spomenica 25-godišnjice Državne muške i ženske škole, 40-te godišnjice Stručne produžne škole /Šegrtske škole/ u Splitu, Split 1933., 31.

- ⁸⁹ *Izložba*. NJ, 5. XII. 1914., 2.
- ⁹⁰ Dragan Marinković: *Zbirka važnijih međunarodnih konvencija iz pomorskog i javnog prava. Konvencija o bombardovanju od strane pomorske sile u ratno doba*. Zemun 1935., 34-35.
- ⁹¹ Dopis Namjesništva Konservatorijalnom uredu, SKU br. 422.
- ⁹² Dopisi SKU br. 397 od 13. i 16.VIII. 1914.
- ⁹³ Dopis Predsjedništva dalmatinskog namjesništva Buliću od 10. VIII. i Bulićev odgovor od 12. VIII. 1914., SKU br. 397/1914.
- ⁹⁴ Bulićev brzojav i generalov odgovor od 29. rujna 1914. SKU br. 402. Frane Bulić, *A difesa dei nostri monumenti di storia e d' arte*. BASD, XXXVIII, 1915., 160 i 161.
- ⁹⁵ Arsen Duplančić: *Nekoliko doživljaja don Frane Bulića iz njegove neobjavljene knjige o Saloni*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1986., br. 79, 335.
- ⁹⁶ Dopis br. 157. Arheološkog muzeja u Splitu Kotarskom poglavarstvu u Sinju od 17. VIII. 1914.
- ⁹⁷ Dopis SKU br. 409/1914. svim kotarskim poglavarstvima u Dalmaciji od 6. IX. 1914.
- ⁹⁸ Detaljni popis od 21. kolovoza 1914.
- ⁹⁹ Dopisi između kotarskih poglavarstava i Bulića, SKU br. 403 i 408 iz kolovoza 1914. godine.
- ¹⁰⁰ Koncept Bulićevih dopisa kotarskim poglavarstvima od 6. rujna 1914. SKU br. 409.
- ¹⁰¹ Dopis Kotarskog poglavarstva Zadra Konzervatorijalnom uredu u Splitu, SKU br. 411 od 17. IX. 1914.
- ¹⁰² Dopis Kotarskog poglavarstva Benkovca Konzervatorijalnom uredu od 14. IX. 1914. i Bulićev odgovor od 3. X. 1914. SKU br. 413.
- ¹⁰³ Dopis Kotarskog poglavarstva Korčule, SKU 414 od 19. IX. – Dopis Kotarskog poglavarstva Hercegovog Konzervatorijalnom uredu Split, SKU br. 417.
- ¹⁰⁴ Frane Bulić: *Po ruševinama stare Salone*. Split 1986., 78.
- ¹⁰⁵ Petar Kuničić: *Viški boj*. Zagreb 1892.
- ¹⁰⁶ Stanko Piplović: *Spomeni na viški boj*. Split 2001., 17-18.
- ¹⁰⁷ Stanko Piplović: *Rad Ćirila Ivekovića u Dalmaciji*. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 13, Zagreb 1987., 19-32.
- ¹⁰⁸ *O radničkim stanovima*. NJ, 25. II. 1914., 3. – *Općinske gradnje i radenje*. NJ, 25. II. 1914., 2.
- ¹⁰⁹ Stanko Piplović: *Osnivanje i izgradnja prvih muzeja u Splitu*. „Naš museum“, 1998., 116.
- ¹¹⁰ Slavko Muljačić: *Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX. i XX. stoljeću*. Zbornik društva inženjera i tehničara u Splitu. Split 1958., 80.
- ¹¹¹ *Trogir*. SD, 19. IX 1914., 2.
- ¹¹² *Dražbeni oglasi*. OD, 16. i 19. IX. 1914., 3. – Joško Kovačić: *Gradnje i pregradnje kuća u Hvaru od 1813. do 1948. godine*. Građa i prilozi za povijest Dalmacije br. 19, Split 2003., 191. – *Naši Dopisi*. SD, 24. X. 1914., 2.
- ¹¹³ *Izgradnja Željeznice Knin-Pribudić*. NJ, 10. XI. 1914., 2 – Hugo Kolb: *Željeznice u Dalmaciji*. Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu, Split 1958., 261 – *Dražbeni oglasi*. OD, 18. VII. 1914., dodatak.

DALMATIA AT THE ONSET OF THE GREAT WAR

Summary

The early 20th century was marked by increased tensions among the great powers. The conflict of interest between Austria-Hungary and the Kingdom of Serbia resulted in the assassination of the Archduke Franz Ferdinand and his wife in Sarajevo on 28th June 1914, which was the spark that kindled the Great War.

Dalmatia, at the time, was a faraway Habsburg maritime province. Its inhabitants were rather shocked by the fact that the war was about to start and yet hoped for its swift resolution. Young men who had been conscripted from all over the province went to the battlefields in a joyful and brave manner. Most of them joined the 22nd and 37th battalions and fought on several different battlefields. Many of them never returned home. Local newspapers would regularly provide information on the captured, the wounded and the deceased, which they received from the authorities in Vienna.

Since Dalmatia was not that near the battlefields, there were not any major military operations there. A strong French fleet sailed into the Adriatic Sea to prevent the Austrian fleet from setting sail for the Mediterranean Sea. The enemy ships would only attack selected military objects. The Central Powers, that is the Austro-Hungarian and German forces, were initially successful: they broke into the Serbian territory, which resulted in the fall of Belgrade on 2nd December. Celebrations were regularly held all around Dalmatia to mark those victories.

The damaging side effects of the war soon appeared: food shortages and other deprivations. A number of humanitarian concerts and other related events were held to help raise money for the needy. The Austrian Red Cross provided assistance as well. The Dalmatian division of the Red Cross launched an appeal to the citizens to offer help to those in need.

Soon after the assassination and the declaration of war, the authorities introduced severe measures against all those who supported Slavism. Many renowned intellectuals and politicians were, thus, interned. Many cultural and sporting associations were abolished. Reading rooms were closed. Among them were cultural associations in Šibenik, such as *Srpska čitaonica*, *Srpsko pjevačko društvo Srbija*, *Hrvatsko muzikalno društvo Kola*, *Hrvatska sokolska župa Krešimir*, et al. The Sokol associations in Split, Omiš, Kaštel Novi and Trogir were also forced to close their doors.

The official authorities exerted strict supervision over the local ones: those who were considered unfit on account of their political views were dismissed and replaced by new state governors. Those changes occurred in every city in Dalmatia: Split, Dubrovnik, Hvar, Stari Grad, Pag, Kistanje, Kotor, et al.

Local newspapers, such as democratic *Sloboda* and *Pučka sloboda* and nationalist *Zastava* from Split; *Crvena Hrvatska*, *Dubrovnik*, *Srpska zora* from Dubrovnik, were forbidden to publish until further notice by the proclamation issued by the official Dalmatian Authority. Chief editor of the daily *Hrvatske riječi* from Šibenik, Mr Matošić, was interned. All the articles were severely censored prior to publication and the credibility of the information that they offered was questionable. Correspondence between soldiers and their loved ones was also subjected to the official scrutiny by censors.

Food was supplied from the more fertile continental part of the province. The governor and chambers of commerce were in charge of food supply, which, at the very beginning of war, was not an issue. However, as the war progressed and many young men, who had previously worked the fields, went to war, some food products became scarce and had to be rationed.

As the war progressed, the social and economic conditions in the entire state started to deteriorate. Therefore to finance the ongoing cost of war and protect the stability of financial sector, the Minister of Finance followed the Imperial order and ordered the issue of the war loan. The war bonds, which paid out a rate of interest of 5.5%, were issued in the period 16th – 24th November 1914.

The war had a negative effect on educational system. Since some teachers and students were conscripted, the Minister of Education, Mr Hussarek, decided to postpone the start of the school year. Commercial school in Split began on 16th September; grammar school and nautical school in Dubrovnik began on 9th November. Grammar school in Šibenik began on 19th October 1914.

The protection of cultural heritage was one of the major concerns. Thorough procedures of their protection were implemented in accordance with the Hague Convention from 1907. The construction sector faced stagnation before and at the onset of war, with all its activities reduced to occasional restoration of church and school buildings.

Although marked by discomfort and trouble to a certain extent, the first year of the Great War passed tolerably well in Dalmatia, when compared to horrors experienced in other regions. The second year, however, would be much more difficult to endure.

Slika 2. Dr. Ivan Gligo, 1887. – 1944. Rođen u Supetru na otoku Braču, bio je doktor prava

Slika 1. Ivan Petar Mladineo, 1889. – 1972., rođen u Pučišću na otoku Braču, industrijalac i zastupnik u Hrvatskom saboru

Slika 3. Zajednička slika austrijske postrojbe u vojarni u Rijeci prije odlaska na bojišnicu 1916. godine. Označen je Beneventura Gligo iz Supetra, mobiliziran 1914., a poginuo 1916. godine

Slika 4. Pravnik Beneventura Gligo (desno), 1891. – 1916., rođen u Supetru. Mobiliziran je i poginuo na Soči 1916. godine

Slika 5. Ratno vojničko posuđe koje danas pripada obitelji Gligo, a čuva se u obitelji Mladineo Mika u Splitu